

МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА І ЗМІНИ ГЕОЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

УДК [332.122 : 339.9] : [330.322+330.341.1] (477) (438)

СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ АКТИВІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ТРАНСКОРДОННОМУ РЕГІОНІ

Бабій Г. Я.

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»

Досліджено особливості формування та розвитку соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів на регіональному рівні, а також розглянуто прикладні аспекти його функціонування в українсько-польському транскордонному регіоні.

Акцентовано увагу на тому, що основними напрямками розвитку соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів у межах транскордонного регіону є інформаційний (обмін інформацією), інституційний (інституціоналізація транскордонного простору) і суспільно-психологічний (налагодження соціальних взаємодій). До основних важелів впливу цього механізму на економіку прикордонних регіонів віднесено формування транскордонних інституцій, реалізацію спільних громадських ініціатив і транскордонних проектів, проведення комунікаційних заходів, розвиток транскордонного підприємництва.

Доведено, що найбільший вплив на функціонування соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні чинить малий прикордонний рух, а також транскордонна трудова міграція і прикордонна торгівля. При цьому дія кожного із цих елементів підвладна певним дисфункціям, які деформують їх роль у розвитку інвестиційно-інноваційного співробітництва між сусідніми прикордонними регіонами України та Польщі. Як наслідок, у сучасних соціально-економічних умовах соціальний механізм відіграє переважно деструктивну роль з погляду активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні.

Це актуалізує необхідність пошуку адекватних засобів нівелювання проблем, пов'язаних з низькою ефективністю соціальних взаємодій, наявністю комунікаційних бар'єрів і недостатньою розвиненістю транскордонних інституцій в українсько-польському транскордонному регіоні.

Першочерговими заходами, спрямованими на вирішення цих проблем, визнано створення сучасних транскордонних інституцій, впровадження навчально-освітніх програм для мешканців українсько - польського прикордоння, а також

стимулювання інноваційних форм транскордонного бізнесу в сусідніх прикордонних регіонах України та Польщі.

Ключові слова: соціальний механізм; інвестиційно-інноваційні процеси; українсько-польський транскордонний регіон; економічні взаємовідносини; транскордонне співробітництво; європейська інтеграція; іноземні інвестиції

UDC [332.122 : 339.9] : [330.322+330.341.1] (477) (438)

SOCIAL MECHANISM FOR THE ACTIVATION OF INVESTMENT-INNOVATION PROCESSES IN THE UKRAINIAN-POLISH TRANSPORT REGION

Babiy G.

State institution «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine»

The peculiarities of formation and development of the social mechanism of activation of investment-innovation processes at the regional level have been studied. Applied aspects of functioning of this mechanism in the Ukrainian-Polish cross-border region have been considered.

The emphasis is placed on the fact that the main directions of development of the social mechanism of activation of investment-innovation processes in the transborder region are information (information exchange), institutional (institutionalization of the cross-border area) and socio-psychological (the establishment of social interactions). The main levers of the mechanism's influence on the economy of the cross-border regions include the formation of cross-border institutions, the implementation of joint civil society initiatives and cross-border projects, the implementation of communication measures, the development of cross-border business.

It has been proved that the smallest border traffic, as well as cross-border labor migration and border trade, have got the greatest influence on the functioning of the social mechanism of activation of investment-innovation processes in the Ukrainian-Polish cross-border region. In this case, the effect of each of these elements is subject to certain dysfunctions that deform their role in the development of investment-innovation cooperation between the neighboring border regions of Ukraine and Poland. As a result, in today's socio-economic conditions, the social mechanism plays a mainly destructive role in terms of intensifying investment-innovation processes in the Ukrainian-Polish transborder region. It updates the need to find adequate means for leveling the problems associated with the low effectiveness of social interactions, the existence of communication barriers and the lack of development of cross-border institutions in the Ukrainian-Polish transborder region.

The creation of modern cross-border institutions, the introduction of educational and educational programs for population of the Ukrainian-Polish borderland, as well as promotion of innovative forms of cross-border business in the neighboring border regions of Ukraine and Poland have been recognized as the primary measures aimed at solving problems noticed above.

Keywords: social mechanism; investment-innovation processes; Ukrainian-Polish cross-border region; economic relations; cross-border cooperation; European integration; foreign investment.

Актуальність проблеми. В сучасних соціально-економічних умовах дедалі важливішого значення набуває спроможність окремих просторових соціально-економічних систем забезпечувати інноваційну модель власного саморозвитку. Передусім це стосується економіки окремих регіонів, зокрема транскордонних, на які в період активізації євроінтеграційних процесів покладається низка важливих функцій і завдань щодо акумулювання інвестиційних ресурсів з метою виробництва інноваційних товарів, генерування нових знань, технологій та управлінських рішень.

Це актуалізує проблему пошуку ефективних механізмів стимулювання інвестиційно-інноваційних процесів у межах транскордонних регіонів, які охоплюють сусідні прикордонні території України та сусідніх країн-членів ЄС. До них, зокрема, відноситься українсько-польський транскордонний регіон, який на сучасному етапі європейської інтеграції виконує низку важливих функцій, пов'язаних з трансфером технологій і знань з ЄС в Україну.

Аналіз останніх наукових досліджень. Враховуючи актуальність вказаної проблематики, різним аспектам її дослідження присвячені численні публікації українських і польських авторів. Насамперед, це стосується наукових праць І. Бабець, В. Борщевського, В. Засадко, Б. Кавалка, К. Куцаб-Бонк, М. Мальського, Н. Мікули, А. Мокія, Н. Паввліхи, Ю. Присяжнюка, Р. Федана, М. Янківа та інших дослідників.

Так, К. Куцаб-Бонк вказує на дефіцит успішних транскордонних інституцій і фактичну відсутність нових форм транскордонного співробітництва між Україною та Польщею, що унеможлиблює конвергенцію їх економік на основі зближення показників та стандартів ведення бізнесу по різні боки кордону. На думку авторки, однією з основних причин цього є недостатня якість людського капіталу, передусім організаційно-управлінського ресурсу [5, с. 139].

Ю. Присяжнюк акцентує увагу на необхідності активізації загальноєвропейських форм прикордонної співпраці в межах українсько-польського транскордонного регіону, насамперед, транскордонних об'єднань регіонального типу, а також на важливості впровадження нових моделей господарського функціонування прикордонних областей,

в тому числі вільних економічних зон, залучення інвестицій у прикордонні території, розширення гуманітарного обміну, міжрегіональні контакти, що допоможе Україні зблизитися з Польщею [6, с. 211].

У працях В. Борщевського наголошується на пріоритетності інноваційних форм українсько-польського транскордонного співробітництва. Зокрема відзначається: «Активізація діяльності консалтингових компаній на транскордонних ринках, зокрема в частині стимулювання ними розвитку і становлення нових форм транскордонного бізнесу, є важливою складовою успішної реалізації політики європейської інтеграції нашої держави загалом, а також дієвим засобом підвищення ефективності функціонування економік її прикордонних регіонів» [1, с. 19].

Водночас, окремим аспектам розвитку українсько-польського транскордонного співробітництва в межах спільного транскордонного регіону приділяється недостатня увага. Передусім це стосується наукових досліджень, пов'язаних з особливостями функціонування соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні, який є одним із найбільших за розміром та економічною значимістю транскордонних регіонів, що охоплюють сусідні прикордонні території України та країн-членів ЄС.

Зважаючи на зазначене, **метою статті** є ідентифікація основних елементів соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні та визначення пріоритетних засобів підвищення ефективності їх функціонування в сучасних соціально-економічних умовах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Основними площинами розгортання соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні є: інформаційна (міжособове спілкування, Інтернет-комунікації, мобільний зв'язок); інституційна (проведення дво- та багатосторонніх комунікативних заходів, зокрема наукових конференцій, круглих столів, навчань, тренінгів, програм обміну досвідом); суспільно-психологічна (культурні обміни, політичні консультації, ділові переговори, соціальні взаємодії у виробничій і побутовій сферах, реалізація спільних бізнес-проектів, наукових досліджень тощо).

При цьому соціальний механізм активізації інвестиційно-інноваційних процесів у транскордонному регіоні, який охоплює сусідні

прикордонні території України та Польщі, орієнтований у першу чергу на посилення та інтенсифікацію соціальних взаємодій між мешканцями українсько-польського прикордоння. До основних важелів його впливу на економіку прикордонних регіонів обох держав можна віднести: інституціоналізацію транскордонного простору, реалізацію громадських ініціатив за участю партнерських організацій по різні боки кордону, здійснення ними спільних інноваційних проектів, соціологічних досліджень, впровадження заходів з підвищення якості людського та соціального капіталу тощо.

До інструментів соціального механізму, які забезпечують ефективну роботу вказаних важелів, можна також віднести спільні наукові розробки учасників транскордонного співробітництва, реалізацію ними інфраструктурних проектів інноваційного характеру, обмін сучасними виробничими та управлінськими технологіями, адаптацію в межах транскордонного простору новітніх досягнень і наукових розробок світового рівня.

В українсько-польському транскордонному регіоні найбільш відчутними системоутворюючими чинниками, які відображаються на всіх без винятку механізмах активізації інвестиційно-інноваційних процесів, можна вважати малий прикордонний рух, човникову торгівлю, а також транскордонну трудову міграцію. На жаль, у переважній більшості випадків вказаний вплив негативно відображається на активності інвесторів, особливо в інноваційних сегментах економіки досліджуваного транскордонного регіону.

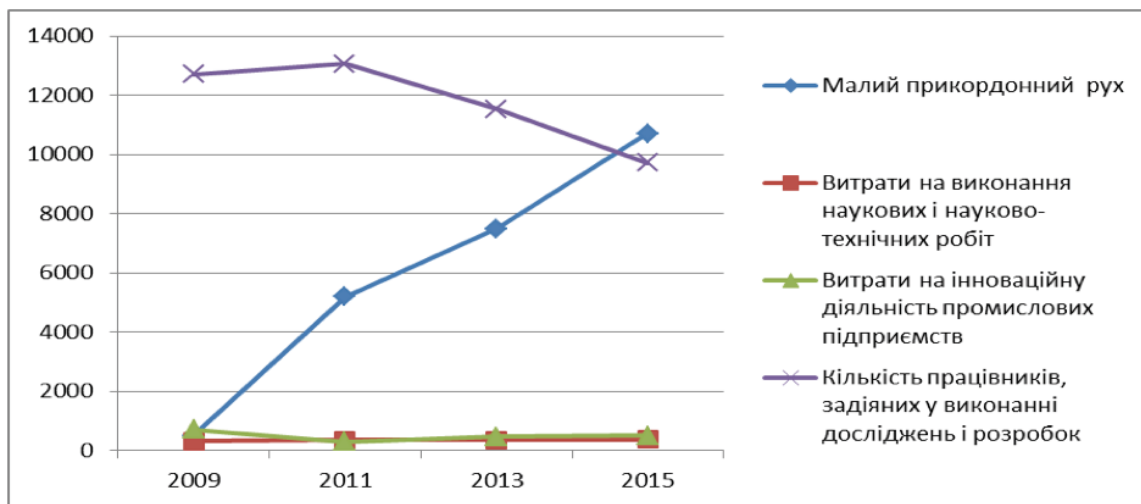
Наприклад, коли 4 липня 2016 року Польща призупинила Малий прикордонний рух на місяць через Саміт НАТО у Варшаві і Світові дні молоді у Кракові, то в той же день у Бещадському відділенні прикордонної служби зафіксували, що кількість автомобілів у пунктах пропуску скоротилася з 40 до 18-ти тисяч. [3]

Це підтвердило доволі очевидний для більшості експертів факт, що саме учасники малого прикордонного руху становлять основну категорію активних учасників українсько-польського транскордонного співробітництва. Але яку якість такого співробітництва вони формують? Чи велика кількість перетинів кордону тягне за собою пропорційне збільшення інвестицій в економіку сусідніх прикордонних регіонів України та Польщі? Чи сприяє це трансферу сучасних технологій та впровадженню інновацій? На жаль, на більшість із цих питань доведеться

дати негативну відповідь.

Зокрема, фахівці констатують: «Прикордонне населення, заробляючи порівняно легкі та великі контрабандні гроші, стає неспроможним до систематичної адекватної праці на виробництві. Це гальмує залучення інвестицій для розвитку територій... Інвестори не ризикують вкладати кошти у виробництво, яке не забезпечується кваліфікованою робочою силою. Адже не секрет, що молоді люди працювати за 1000 грн. за місяць не хочуть, отримуючи більші заробітки від контрабанди. Щоправда, ніхто не вираховує ризики цього сумнівного заробітку та шкоду для фізичного та психічного здоров'я, що спричиняє такий бізнес». [2]

Показовим є той факт, що разом зі зростанням обсягів малого прикордонного руху відбувається диференціація у показниках інноваційної діяльності по різні боки українсько-польського кордону, зокрема за величиною витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт, витрат на інноваційну діяльність промислових підприємств і чисельності працівників, задіяних у виконанні досліджень і розробок у прикордонних із Польщею областях України та у сусідніх з Україною воєводствах Польщі (рис. 1).

*Рис. 1. Окремі показники інноваційної діяльності у прикордонних із Польщею областях України на тлі учасників малого прикордонного руху
Побудовано автором за даними: [8], [9], [10], [12], [13], [14]*

Так, на тлі неупинного зростання подорожуючих українських учасників малого прикордонного руху з Польщею спостерігається значне зменшення кількості працівників, задіяних у виконанні досліджень і розробок на території прикордонних із Польщею областей нашої держави, яке супроводжується скороченням темпів зростання витрат на

виконання наукових і науково-технічних робіт.

За період функціонування малого прикордонного руху (2009-2015 роки) сумарна чисельність дослідників у Львівській, Волинській і Закарпатській областях зменшилась із 12,7 тис. осіб до 9,7 тис. осіб, або майже на 25%. За цей же період часу витрати на інноваційну діяльність промислових підприємств в українській частині спільного транскордонного регіону з Польщею зменшились на третину або на 206,6 млн грн. Водночас, у сусідніх прикордонних воєводствах Польщі спостерігалось як збільшення обсягів витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт (на понад мільярд злотих або більше ніж у три рази), так і фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств (на пів мільярда злотих або на одну третину) (табл. 1).

Таблиця 1 - Порівняння показників інноваційної діяльності в українсько-польському транскордонному регіоні

Показники	Роки							
	2009		2011		2013		2015	
	Україна	Польща	Україна	Польща	Україна	Польща	Україна	Польща
Витрати на виконання наукових і науково-технічних робіт, млн грн. / млн злотих	315,8	484,9	362,5	920,2	365,5	1195,8	368,3	1642,6
Темп зростання, %	17,31	20,47	14,79	89,77	0,83	29,95	0,77	37,36
Витрати на інноваційну діяльність промислових підприємств, млн грн. / млн злотих	705,3	1444,7	292,3	1568,3	478,4	1625,0	498,7	1970,8
Темп зростання, %	46,02	4,23	-58,56	8,56	63,67	3,62	4,24	21,28
Кількість працівників, задіяних у виконанні досліджень і розробок, осіб, всього	12705	10407	13067	13503	11534	14720	9715	15686
Темп зростання, %	-6,44	3,78	2,85	29,75	-11,73	9,01	-15,77	6,56
докторів наук	1115	1073	1130	1154	1070	1331	1043	1583
Темп зростання, %	-0,98	15,13	1,35	7,55	-5,31	15,34	-2,52	18,93
кандидатів наук	5129	4108	5240	4236	4383	4234	4344	3982
Темп зростання, %	-0,92	5,14	2,16	3,12	-16,35	-0,05	-0,89	-5,95

Складено автором за даними: [8], [9], [10], [12], [13], [14]

Паралельно збільшувалась чисельність працівників, задіяних у виконанні досліджень і розробок у польській частині українсько-польського транскордонного регіону. Зокрема, загальна кількість дослідників у Люблінському та Підкарпатському воєводствах Польщі зросла з 10,4 тис осіб до 15,7 тис осіб, збільшившись на 50%. За рахунок цього відбулись помітні зрушення у структурі зайнятих у сфері досліджень і розробок в українсько-польському транскордонному регіоні. Так, якщо у 2009 р. із 23 тис дослідників 55% представляли українську частину, а 45% – польську, то вже у 2015 р. ця пропорція становила 60% на 40% на користь польської сторони при загальній кількості дослідників у 25,4 тис осіб.

Прикордонні з Україною воєводства Польщі суттєво переважають сусідні із ними області нашої держави за показниками витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт, а також витрат на інноваційну діяльність промислових підприємств. Як у першому, так і у другому випадку це переважання коливалося в межах 25 разів у доларовому еквіваленті станом на кінець 2015 р.

До основних негативних наслідків транскордонної трудової міграції для прикордонних із Польщею областей України можна віднести: втрату найпродуктивнішої частини робочої сили, зокрема молоді, науковців, висококваліфікованих фахівців; зниження рівня кваліфікації переважної частини трудових мігрантів, які здебільшого працюють не за спеціальністю; марнотратне витрачання коштів на підготовку фахівців, які реалізують свій трудовий потенціал і фахові навички за кордоном, створюючи там додаткову вартість; розпад сімей, поглиблення інституційних і суспільних проблем, зокрема виникнення проблеми «соціального сирітства». [7]

Таким чином, трудова міграція в українсько-польському транскордонному регіоні чинить здебільшого негативний вплив на розвиток процесів інвестиційно-інноваційного співробітництва. Не виправдовують себе і ті кошти, які спрямовуються трудовими мігрантами на батьківщину. Як правило вони не потрапляють у бізнес-сегмент, не кажучи вже про їх спрямування на реалізацію інвестиційних чи інноваційних проектів.

Так, згідно інформації Міжнародної організації з міграції в Україні, понад 70 % міжнародних переказів родичі трудових мігрантів витрачають

на поточні побутові потреби, 26 % – на придбання товарів тривалого вжитку (у т.ч. купівлю імпортованих товарів довготривалого використання), і лише 3 % – на відкриття власного бізнесу. [11]

Крім того, перекази трудових мігрантів негативно впливають на пропозицію робочої сили на регіональних ринках праці у прикордонних із Польщею областях України (у т.ч. з огляду на середньо- та довгострокову перспективу їх розвитку). Це обумовлено тим, що реципієнти цих переказів (члени домогосподарств трудових мігрантів, молодь) мають меншу вмотивованість щодо пошуку роботи. Особливо загрозованими є тенденції невмотивованості у працевлаштуванні, поширення стандартів утриманського способу життя у молодого покоління (дітей трудових мігрантів), які мали б становити основу економічно активного населення на найближчу перспективу. Вплив вищезазначених чинників призводить до посилення дисбалансів соціально-економічного розвитку регіонів. [4]

Ще одним аспектом деструктивного впливу діючого соціального механізму на розгортання інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні є традиції ділового співробітництва. Так, фактично для всього українсько-польського прикордоння стало майже типовим тяжіння до дрібнотоварного виробництва, яке супроводжується недостатньо високим інноваційним потенціалом інвестиційних проектів, які реалізуються. Адже дрібнотоварний характер виробництва стимулює товаровиробників орієнтуватися на отримання так званих «швидких грошей». Тобто, більшість підприємницьких структур, локалізованих в українсько-польському транскордонному регіоні не зацікавлені в реалізації довгострокових, трудомістких, а також капіталомістких проектів, що знижує якість їх інноваційної перспективи та обмежує потенціал співпраці з науковими, дослідницькими та іншими інноваційно-орієнтованими суб'єктами господарювання.

Ситуація ускладнюється через низьку якість соціального капіталу, яка деформує характер функціонування об'єктів інноваційної інфраструктури. Передусім це відображається на відсутності достатньої кількості сучасних інституційних форм транскордонного співробітництва, таких як транскордонні технологічні, індустриальні та наукові парки, європейські об'єднання транскордонного

співробітництва, транскордонні кластери, орієнтовані на реалізацію інвестиційно-інноваційних проектів у пріоритетних сферах економічної діяльності.

Навіть ті інституції, які вже протягом тривалого періоду часу функціонують в українсько-польському транскордонному регіоні, зокрема єврорегіони, що залишаються чи не єдиною реально діючою ланкою транскордонної інституційної інфраструктури, більшою мірою орієнтовані на реалізацію дрібних проектів локального характеру. Натомість вони жодним чином не орієнтовані на впровадження інноваційних технологій у різних сферах економічної діяльності та підприємництва. Це стосується як транскордонних інфраструктурних проектів, передусім пов'язаних з розбудовою транспортно-логістичних центрів, інформаційних мереж та прикордонної інфраструктури, так і інших сфер транскордонної економічної діяльності (виробничої, послугової, науково-технічної тощо).

При цьому, досліджуваний транскордонний регіон відзначається сприятливими можливостями для диверсифікованого розвитку його економіки на основі реалізації спільних інвестиційно-інноваційних проектів. Так, польська сторона володіє достатнім фінансовим та інфраструктурним потенціалом для розвитку та реалізації транскордонних інноваційних проектів, а з українського боку кордону достатньо вагомим є людський потенціал, а також забезпеченість природними, передусім земельних та лісовими, ресурсами. Це дає змогу інтегрувати зусилля і створювати додаткову синергію у процесі залучення фінансового капіталу з метою реалізації транскордонних інвестиційно-інноваційних проектів.

Наприклад, аналізуючи можливості створення транскордонного туристично-рекреаційного кластеру можна акцентувати увагу на тому, що залучення польського досвіду, технологій та фінансово-інвестиційних ресурсів у поєднанні з українськими природними ресурсами та потенціалом розвитку закладів індустрії дозвілля та туристично-готельного господарства може дати доволі потужний ефект.

Іншим важливим напрямом удосконалення соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні є створення передумов для посилення мотивації

учасників транскордонного співробітництва до переорієнтації своєї діяльності з торговельно-посередницької сфери на реалізацію інноваційних проектів і впровадження елементів економіки знань. З цією метою доцільно запровадити податкові канікули для тих суб'єктів транскордонної підприємницької діяльності, які функціонують у сферах інформаційних технологій, трансферу інновацій, сучасної радіоелектроніки та робототехніки тощо.

Крім того, ефективним може виявитися механізм погашення відсотків за кредитами фізичним особам – підприємцям і домогосподарствам, які використовують потенціал українсько-польського транскордонного співробітництва з метою інвестування у модернізацію транспортної та інженерної інфраструктури прикордонних із Польщею регіонів України, розвиток у них альтернативних джерел енергетики, термомодернізацію будівель і споруд тощо.

Окремим напрямом удосконалення соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні слід визнати налагодження системної роботи з мешканцями сусідніх прикордонних регіонів України та Польщі щодо реалізації навчально-освітніх програм, спрямованих на підвищення якості людського та соціального капіталу, а також на підвищення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування, які діють у межах цього транскордонного регіону сприяти ефективному трансферу інноваційних технологій та забезпечувати якісне використання місцевих природних і людських ресурсів на інноваційній основі.

Висновки. В сучасних соціально-економічних умовах соціальний механізм активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні стикається з низкою проблем, які знижують ефективність його функціонування. Передусім це стосується укорінення окремих інституційних дисфункцій, які спричиняють поширення негативних тенденцій у процесі розвитку прикордонної торгівлі, інтенсифікації малого прикордонного руху та при здійсненні транскордонної трудової міграції.

Для подолання існуючих проблем необхідно налагодити системну роботу в напрямі підвищення інституційної спроможності соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні, насамперед, шляхом формування

сучасних транскордонних інституцій, стимулювання інноваційних форм транскордонного підприємництва та підвищення якості людського і соціального капіталу сусідніх прикордонних регіонів України та Польщі.

Подальші наукові дослідження у цьому напрямі можуть стосуватися виявлення пріоритетних напрямів та засобів впровадження економіки знань в у межах українсько-польського транскордонного регіону на основі підвищення ефективності функціонування соціального механізму активізації інвестиційно-інноваційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борщевський В. Роль менеджменту консалтингових компаній в розвитку транскордонного бізнесу / Віктор Борщевський, Ірина Коваль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2010. – Вип. 6 (86). – С. 18-27.
2. Вовканич М. Малий прикордонний рух: виклики на відповідь Шенгену / Маргарита Вовканич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/Uzhg2007/21d.htm/>
3. Дудар О. До ЄС без візи: що буде з малим прикордонним рухом / Оксана Дудар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dyvys.info/2016/10/13/do-yes-bez-vizy-shho-bude-z-malym/>
4. Засадко В. «Щодо мінімізації негативних наслідків трудової міграції в Карпатському Єврорегіоні». Аналітична записка / Валентина Засадко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1179/>
5. Куцаб-Бонк К. Інституціоналізація транскордонних конвергентних процесів у контексті європейської інтеграції України / Катажина Куцаб-Бонк // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2016. – Вип. 2 (48). – с. 137-142.
6. Присяжнюк Ю. Особливості розвитку та перспективи торговельних оборотів України й Польщі / Юрій Присяжнюк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 99 (ч. II). – С. 208-212.
7. Сирочук Н. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського Союзу / Н. Сирочук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.economy.kpi.ua/files/files/12_kpi_2014.doc/
8. Статистичний щорічник Волинської області за 2016 рік. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2017. – 460 с.

9. Статистичний щорічник Закарпаття за 2016 рік. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2017. – 482 с.
10. Статистичний щорічник Львівської області за 2016 рік. – Ч. 1. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2017. – 349 с.
11. Українські заробітчани все частіше переказують гроші «цивілізовано», а не «автобусними переказами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goloskarpat.info/blog/suspilstvo/27653.html#ixzz2RqEo83Ll/>
12. Rocznik statystyczny województwa Lubelskiego 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lublin.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-wojewodztwa-lubelskiego-2016,2,15.html/>
13. Rocznik statystyczny województwa Podkarpackiego 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rzeszow.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-wojewodztwa-podkarpackiego-2016,5,13.html/>
14. Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/handel/ruch-graniczny- oraz- wydatki -cudzoziemcow-w-polsce-i-polakow-za-granica-w-iv-kwartale-2016-roku,13,>